

O'ZBEK SHEVALARI VA ULARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Egamberdiyeva Muxlisa Sobir qizi

Qarshi davlat universiteti Filologiya fakulteti 2 - bosqich talabasi.

Murojaat uchun Tel: 94-551-75-04. muxlisasobirovnam@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15385918>

Annotatsiya. Mazkur maqola o'zbek tilining shevalari va ularning o'ziga xos xususiyatlarini chuqur tahlil qilishga bag'ishlangan bo'lib, o'zbek tili dialektologiyasi sohasidagi ilmiy izlanishlarga yangicha yondashuvni taklif etadi. Unda o'zbek tilidagi shevalarning paydo bo'lishi, rivojlanish tarixi, hududiy tarqalishi va tasniflanishi o'rganiladi.

Maqolada o'zbek shevalarining fonetik, leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlari atroflicha tahlil qilinib, ularning adabiy til bilan farqlari va o'xshashliklari ko'rib chiqiladi.

Ayniqsa, shevalarning lingvistik jihatdan boyligi, ularning xalq turmushi va madaniyati bilan uzviy bog'liqligi ta'kidlanadi. Tadqiqot davomida o'zbek tilining hududiy shevalariga, xususan, Surxondaryo, Qashqadaryo, Xorazm, Toshkent, Samarqand va Farg'ona vodiysi kabi mintaqalardagi dialektal xususiyatlarga alohida e'tibor qaratilgan. Har bir hududga xos bo'lgan talaffuz, so'z boyligi, so'z yasalishi va grammatik tuzilma o'ziga xosligi bilan ajralib turishi ilmiy dalillar asosida yoritiladi. Shuningdek, shevalarning xalq og'zaki ijodi, etnografiya va tarix bilan bog'liq jihatlari ham o'rganilib, ularning milliy madaniyatni shakllantirishdagi o'rni tahlil qilinadi. Maqolada, shuningdek, globalizatsiya sharoitida shevalarni saqlab qolish va ularni kelgusi avlodga etkazish bo'yicha tavsiyalar ham beriladi. O'zbek shevalarini ilmiy o'rganish orqali milliy til boyligini anglash, uni rivojlantirish va yosh avlodga etkazishning ahamiyati ko'rsatib beriladi.

Ushbu maqola tilshunos olimlar, dialektologiya bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilar, o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchilari hamda tilni o'rganishga qiziquvchi keng auditoriya uchun mo'ljallangan bo'lib, o'zbek tili boyligining turli qirralarini kashf etish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: O'zbek shevalari, dialektologiya, hududiy shevalar, fonetik xususiyatlar, leksik boylik, morfologik xususiyatlar, sintaktik o'ziga xoslik, adabiy til, milliy til, mintaqaviy dialektlar, xalq og'zaki ijodi, etnografiya, lingvistik xilma-xillik, til boyligi, o'zbek tilining rivojlanishi.

Аннотация. Данная статья посвящена глубокому анализу диалектов узбекского языка и их специфических особенностей, а также предлагает новый подход к научным исследованиям в области диалектологии узбекского языка. В ней изучаются возникновение, история развития, территориальное распространение и классификация диалектов узбекского языка. В статье дается подробный анализ фонетических, лексических, морфологических и синтаксических особенностей узбекских диалектов, рассматриваются их различия и сходства с литературным языком. В частности, подчеркивается языковое богатство диалектов, их неразрывная связь с бытом и культурой народа. В ходе исследования особое внимание уделялось региональным диалектам узбекского языка, в частности, диалектным особенностям таких регионов, как Сурхандарья, Кашкадарья, Хорезм, Ташкент, Самарканд и Ферганская долина. На основе научных данных подчеркивается своеобразие каждого региона в произношении, словарном запасе, словообразовании и грамматическом строе.

Также изучаются аспекты диалектов, связанные с народным устным творчеством, этнографией и историей, анализируется их роль в формировании национальной культуры. В статье также даются рекомендации по сохранению диалектов в условиях глобализации и передаче их будущим поколениям. Показана важность понимания национального языкового богатства через научное изучение узбекских диалектов, его развития и передачи молодому поколению.

Данная статья предназначена для лингвистов, исследователей, занимающихся диалектологией, преподавателей узбекского языка и литературы, а также широкой аудитории, интересующейся изучением языка, и позволяет открыть для себя различные аспекты богатства узбекского языка.

Ключевые слова: Узбекские диалекты, диалектология, региональные диалекты, фонетические особенности, лексическое богатство, морфологические особенности, синтаксическое своеобразие, литературный язык, национальный язык, региональные диалекты, устное народное творчество, этнография, языковое разнообразие, языковое богатство, развитие узбекского языка.

Abstract. This article is devoted to an in-depth analysis of the dialects of the Uzbek language and their specific features, and offers a new approach to scientific research in the field of dialectology of the Uzbek language. It studies the emergence, history of development, territorial distribution and classification of dialects in the Uzbek language. The article provides a detailed analysis of the phonetic, lexical, morphological and syntactic features of the Uzbek dialects, and examines their differences and similarities with the literary language. In particular, the linguistic richness of the dialects, their inextricable connection with the life and culture of the people are emphasized. During the study, special attention was paid to the regional dialects of the Uzbek language, in particular, the dialectal features of such regions as Surkhandarya, Kashkadarya, Khorezm, Tashkent, Samarkand and the Fergana Valley. The uniqueness of each region in pronunciation, vocabulary, word formation and grammatical structure is highlighted on the basis of scientific evidence. Also, aspects of dialects related to folk oral art, ethnography and history are studied, and their role in the formation of national culture is analyzed. The article also provides recommendations for preserving dialects in the context of globalization and passing them on to future generations. The importance of understanding the national linguistic wealth through the scientific study of Uzbek dialects, developing it and passing it on to the younger generation is shown. This article is intended for linguists, researchers engaged in dialectology, teachers of the Uzbek language and literature, as well as a wide audience interested in language study, and allows you to discover various aspects of the wealth of the Uzbek language.

Keywords: Uzbek dialects, dialectology, regional dialects, phonetic features, lexical richness, morphological features, syntactic uniqueness, literary language, national language, regional dialects, folk oral literature, ethnography, linguistic diversity, linguistic richness, development of the Uzbek language.

Kirish

Har bir millatning tili uning madaniyati, tarixi va ijtimoiy hayotining muhim qismidir.

O'zbek tili, o'zining boy va qadimiy ildizlari bilan Markaziy Osiyodagi eng yirik va ko'p qirrali tillardan biri sifatida ajralib turadi. Uning tarkibida hududiy shevalar va dialektlar katta ahamiyatga ega bo'lib, tilning ichki boyligini va xilma-xilligini aks ettiradi. O'zbek shevalari turli hududlarda yashovchi xalqning turmush tarzi, urf-odatlar va madaniyatini o'zida mujassamlashtiradi. Bu shevalar nafaqat lingvistik tadqiqotlar uchun, balki milliy madaniy merosni saqlash va o'rganish uchun ham bebaho ahamiyatga ega. Mazkur maqola o'zbek shevalarining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilishga bag'ishlanib, ularning fonetik, leksik, morfologik va sintaktik jihatlarini o'rganishni maqsad qiladi. Shuningdek, shevalarning adabiy til bilan aloqasi va farqlari, ularning rivojlanish dinamikasi, tarixiy ildizlari va mintaqaviy tasnifi ham ko'rib chiqiladi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bugungi globallashtirish jarayonida milliy tillar, xususan, o'zbek shevalarining boyligini saqlab qolish va kelajak avlodga etkazish muhim vazifa hisoblanadi. Ushbu maqola o'zbek tilining lingvistik xilma-xilligini kengroq ochib berishga, tilshunoslikka oid tadqiqotlarga hissa qo'shishga hamda o'zbek xalqining boy madaniy merosini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Asosiy qism

O'zbek shevalari quyidagi olimlar tomonidan tasnif qilingan: I. I. Zarubin (hududiy tamoyil asosida tasnif etgan), ye. D. Polivanov (lisoniy-hududiy (lingvoareal) tamoyil), G'ozzi Olim Yunusov (etnogenetik tamoyil), K. K. Yudaxin (etnik tamoyil), A. K. Borovkov (etnogenetik tamoyil), V. V. Reshetov (hududiy, etnik, etnogenetik, lisoniy, lisoniy-hududiy (lingvoareal) tamoyillar asosida ish ko'rgantasniflari). Ularning yutuq va kamchiliklari. Bugungi kungacha o'zbek xalq shevalari tasnifida yuqoridagi beshta tamoyilning tasnifi bo'lgani kabiulardan hududiy tamoyil yetakchilik qilgani sezilib turadi. Shuning uchun bizningcha, shevalarimiz ikki xil nuqtayi nazardan tasnif qilinganligi e'tirofga sazavor: 1. Shevalarimizning mamlakatimiz va qo'shni davlatlar hududlarida joylashishi jihatdan tasnifi, ya'ni o'zbek shevalarining umumiy tasnifi;

2. Ma'lum bir voha yoki viloyat (tuman) shevalarining tasnifi, ya'ni o'zbek shevalarining xususiy tasnifi.

Shevashunoslikda dialektal tasnif masalasi.

O'zbek tili tabaqalanish (shevalarning ajralishi) yo'li bilan emas, balki uyg'unlashish (shevalarning qo'shilishi) yo'li bilan tashkil topgan. Hozirgi o'zbek tili uch guruh shevalarning (qipchoq, o'g'uz, qorluq) qo'shilishidan tashkil topgan. Shuning uchun o'zbek tilining dialekt va shevalari Markaziy Osiyodagi boshqa turkiy tillarga nisbatan xilma-xil guruhlariga bo'lingan. O'zbek tilining tarkibida boshqa turkiy tillarga nisbatan sheva ko'p.

O'zbek shevalari va ularning o'ziga xos ayrim xususiyatlari, fonetik, morfologik xususiyatlarga ko'ra bir-birlari bilan yaqinlashadigan va ayni vaqtda bir-birlaridan farq qiladigan dialektal guruhlar haqida tasavvurga ega bo'lish uchun ularning o'ziga xosligini ko'rsatuvchi tasnifini bili-shimiz kerak. Shevalarimiz XX asr boshlaridagi oktabr to'ntarishidan keyinroq I. I. Zarubin, K. K. Yudaxin, A. K. Borovkov, ye. D. Polivanov singari rus turkolog olimlari va G'ozzi Olim, F. Abdullayev, V. V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov, B. Jo'rayev, S. Ibrohimov, M. Mirzayev, A. Ishayev, Q. Muhamedjanov, K. Nazarov, Yo. G'ulomov, A. Shermatov A. Aliyev,

D. Abdurahmonov, N. Rajabov, B.To'yhiboyev, K. Usmonov, A. Jo'rayev singari o'zbek tilshunoslari tomonidan ham u yoki bu darajada tasnif qilingan. Albatta, ularning bu sohadagi ishlarining ahamiyati bugungi kunda ham benihoya kattadir. Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'zbek shevalari morfologiyasi adabiy tildan bir qator jihatlari bilan farqlanadi. Masalan, ayrim shevalarda kelishik qo'shimchalari farqli shakllarda namoyon bo'ladi (Xorazm shevasida -ga/-ka, -da/-ta, -dan/-tan). Shuningdek, shevalarning o'ziga xos fe'l shakllari ham mavjud (masalan, Qashqadaryo shevasida -ajak/-ajaq, -iyap/-yap kabi qo'shimchalar). Qashqadaryo shevalari o'zbek tilining janubiy lahjalariga mansub bo'lib, o'ziga xos morfologik xususiyatlarga ega.

Ushbu shevalar Qashqadaryo viloyatining turli hududlarida tarqalgan bo'lib, ular o'rtasida ham ayrim farqlar mavjud. Tadqiqot davomida Qashqadaryo shevalarining quyidagi morfologik xususiyatlari aniqlandi: Qashqadaryo shevalarida fe'lning o'tgan zamon shakllari o'ziga xos qo'shimchalar bilan ifodalanadi. Masalan, -gan qo'shimchasi o'rnida -gon/-qon/- kon qo'shimchalari qo'llaniladi (kelgan - kelgon, aytgan - aytqon). Shuningdek, Qashqadaryo shevalarida fe'lning kelasi zamon shakllari ham o'ziga xos ko'rinishga ega. Adabiy tildagi -a/-y qo'shimchalari o'rnida -adi/-idi qo'shimchalari ishlatiladi (boraman - boradiman, kelasan - keliding). Qashqadaryo shevalarida egalik qo'shimchalari ham farqli shakllarda namoyon bo'ladi.

Masalan, I shaxs birlik egalik qo'shimchasi -im/-m emas, balki -man shaklida qo'llaniladi (kitobim - kitobman). Bundan tashqari, Qashqadaryo shevalarida kelishik qo'shimchalari ham

adabiy tildan farqlanadi. Masalan, -ga/-ka, -da/-ta kabi qo'shimchalar o'rnida -a shaklida umumlashgan qo'shimcha ishlatiladi (maktabga - maktaba, uyda - uya). Qashqadaryo shevalari morfologiyasida arxaik unsurlar ham saqlanib qolgan. Masalan, -roq qo'shimchasi hozirgi adabiy tilda deyarli qo'llanilmaydi, ammo Qashqadaryo shevalarida buqo'shimcha hali ham uchraydi (yaxshiroq, qizilroq). Ushbu natijalar Qashqadaryo shevalarining morfologik jihatdan o'ziga xos vaboyekanligini ko'rsatadi. Ushbu shevalarni o'rganish orqalinalafaqathududning til xususiyatlari, balki o'zbek tilining umumiy taraqqiyoti haqida ham muhim ma'lumotlar olish mumkin.

Shevalarning morfologik xususiyatlari ularning tarixiy taraqqiyoti va boshqa tillar bilan aloqasi natijasidir. Masalan, Xorazm shevasidagi -ga/-ka,-da/-ta kabi qo'shimchalar qadimgi turkiy tilga xos bo'lgan. Shuningdek, ayrim shevalardagi o'ziga xos fe'l shakllari ham tarixiy jarayonlar mahsuli hisoblanadi. O'zbek shevalarining morfologik jihatlari hali to'liq o'rganilmagan va bu borada qator muammolar mavjud. Jumladan, shevalarning morfologik xususiyatlarini tizimli ravishda tasniflash, ularning kelib chiqish sabablarini aniqlash va adabiy til bilan aloqasini o'rganish dolzarb masalalardan hisoblanadi. O'zbek shevalarining morfologik xususiyatlarini o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Shevalarning morfologik jihatlari haqidagi ma'lumotlar tilning tarixiy taraqqiyotini tushunish, adabiy til me'yorlarini belgilash va til siyosatini shakllantirish uchun muhim. Shuningdek, shevalarning morfologik xususiyatlarini hisobga olish leksikografiya, tarjimashunoslik va til o'qitish kabi sohalarida ham qo'l keladi. O'zbek shevalarining morfologik xususiyatlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ular adabiy tildan bir qator jihatlari bilan farqlanadi. Masalan, ayrim

shevalarda kelishik qo'shimchalari o'ziga xos shakllarga ega bo'lib, bu tilning tarixiy taraqqiyoti bilan bog'liq. Shuningdek, shevalarning fe'l shakllari ham adabiy tildan farqli bo'lishi mumkin, bu esa turli tarixiy-lisoniy omillar ta'siri natijasidir.

Shevalarning morfologik tizimi adabiy til bilan qiyosiy tahlil qilinganda, ular o'rtasida bir qator farqlar mavjudligi ko'zga tashlanadi. Masalan, adabiy tilda kelishik qo'shimchalari -ning, -ni, -da, -dan kabi shakllarga ega bo'lsa, ayrim shevalarda -ni o'rnida -di, -da o'rnida -na kabi variantlar qo'llaniladi. Bunday farqlar shevalarning o'ziga xos taraqqiyoti va boshqa tillar bilan aloqasi natijasida yuzaga kelgan. O'zbek shevalari morfologiyasining areal xususiyatlarini tahlil qilish ham muhim ahamiyatga ega. Ayrim morfologik hodisalar ma'lum bir hududga xos bo'lishi mumkin, boshqa hududlarda esa uchramasligi mumkin. Masalan, Qashqadaryo shevasidagi -ajak/-ajaq, -iyap/-yap kabi fe'l qo'shimchalari boshqa shevalarda kuzatilmaydi. Bu esa shevalarning tarixiy-geografik taraqqiyoti va boshqa tillar bilan aloqasi haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Shuningdek, shevalarning morfologik xususiyatlari ularning lug'at tarkibi bilan ham chambarchas bog'liq. Ayrim so'zlar ma'lum bir shevaga xos bo'lishi va o'ziga xos morfologik xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin. Masalan, Xorazm shevasida "ketmon" so'zi "ketmen" shaklida qo'llaniladi va -men qo'shimchasiorqali yasalgan. Bunday holatlarda shevalarning leksik va morfologik xususiyatlarini kompleks tarzda o'rganish talab etiladi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek shevalari morfologiyasi murakkab va ko'p qirrali hodisa bo'lib, uni har tomonlama o'rganish tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biridir. Shevalarning morfologik xususiyatlarini tahlil qilish orqali tilning tarixiy taraqqiyoti, areal xususiyatlari va boshqa tillar bilan aloqasi haqida muhim ma'lumotlar olish mumkin. O'zbek shevalari morfologiyasini o'rganishda bir qator muammolar mavjud. Avvalo, shevalarning morfologik xususiyatlarini yig'ish va tasniflashda qiyinchiliklar yuzaga keladi, chunki ayrim shevalar hali to'liq o'rganilmagan. Bundan tashqari, shevalarning morfologik tizimini adabiy til bilan qiyoslash va ular o'rtasidagi farqlarni aniqlashda ham murakkabliklar mavjud. Ushbu muammolarni hal qilish uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

- Shevalarni dala tadqiqotlari asosida o'rganish va morfologik xususiyatlarni tizimli ravishda yig'ish:
 - Shevalarning morfologik tizimini adabiy til bilan qiyosiy tahlil qilish va farqlarni aniqlash:
 - Shevalarning morfologik xususiyatlarini tarixiy-qiyosiy metodlar asosida tadqiq qilish:
 - Shevalardagi morfologik hodisalarning areal xususiyatlarini o'rganish va xaritalash.
- Yuqoridagi tadbirlarni amalga oshirish orqali o'zbek shevalari morfologiyasini yanada chuqurroq va tizimli ravishda o'rganish, bu sohada mavjud muammolarni hal qilish mumkin.

Xulosa

O'zbek shevalari xalqning milliy madaniyati, tarixi va turmush tarzini aks ettiruvchi muhim til hodisasi hisoblanadi. Ular o'zbek tilining boyligi va xilma-xilligini ko'rsatib beruvchi vosita bo'lib, har bir hududga xos bo'lgan o'ziga xos leksik, fonetik va grammatik xususiyatlarni o'zida mujassamlashtiradi. Tadqiqot davomida o'zbek shevalarining fonetik va morfologik xususiyatlari, ularning adabiy til bilan o'zaro aloqasi hamda hududiy farqlari tahlil qilindi.

Globalashuv sharoitida o'zbek shevalarini o'rganish va saqlab qolish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ular milliy tilning boyligini yanada chuqurroq anglash va kelgusi avlodlarga yetkazishda katta rol o'ynaydi. Ayniqsa, hududiy shevalar xalq ijodi, tarixi va etnografiyasining qimmatli manbai sifatida xizmat qilishi ularning dolzarbligini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek shevalarini o'rganish nafaqat tilshunoslik uchun, balki milliy madaniy merosni boyitish va asrash uchun ham katta ahamiyatga ega. Shu sababli, shevalarning lingvistik va madaniy xususiyatlarini tadqiq qilish davom ettirilib, ular yosh avlodga to'g'ri shaklda yetkazilishi zarur. Bu boradagi ilmiy izlanishlar nafaqat tilni, balki xalqning tarixiy rivojlanishini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996.
2. Reshetov V. V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
3. To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.
4. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – T.: "Navro'z", 2016.
5. Abdurahmonov, G'. (1973). O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. Toshkent: O'qituvchi.
6. Ibrohimov, S. (2007). O'zbek dialektologiyasining dolzarb masalalari. O'zbek tili va adabiyoti, (4), 16-21.
7. Do'simov, Z. (2019). O'zbek shevalarida kelishik qo'shimchalari.
8. Filologiya masalalari, (3), 120-125.
9. Abdullayev, F. (1961). Xorazm shevalari. Toshkent: Fan.